

Steder og ikke-steder – Rum for døden

Af *Anne-Louise Sommer*.

Lektor, mag. art. Danmarks Designskole, Center for Designforskning, København

Kirkegården som glansbillede

Taler vi om kirkegårdens kirkegårdsagtighed i betydningen det, der får den til at ligne en kirkegård i den konventionelle form, som vi har kendt til siden starten af 1800-tallet, er det et forhold, der er blevet henholdsvis dyrket og fornægtet op igennem det 20. århundrede og nu ind i det 21. århundrede.

Dette særtræk ved kirkegården er i sin essens også flydende, åben for fortolkning, og noget der ændrer sig over tid. Kirkegården er i udtalt grad tidstypisk i sin udformning. Der vil nok kunne skabes konsensus om det, man fristes til at kalde 'glansbillede-stereotypien' af en kirkegård. Den forestilling, der næres af hvidkalkede romanske landsbykirker omsluttet af stendiger, hvor kirkegården så bliver mellemrummet eller overgangszonen, om man vil, mellem den ydre profane verden hvor hverdagslivet udspiller sig og kirkens indre sakrale rum.

I det tilfælde vil overgangszonen sandsynligvis være udlagt som et velfriseret og nydeligt mikrokosmos, en variation af de levendes verden, blot er her parcelhusene udskiftet med gravsten, ligusterhækkene med den tætklippede og forminskede buksbom- eller thujahæk og i stedet for de asfalterede veje, der udgør de levendes friktionsløse infrastruktur, vil man finde de grusbelagte stier, der alt efter planlæggerens intentioner kan slynge sig lystigt af sted eller føje sig efter den forudsigelige gridstruktur.

Der har igennem årene været mange anslag mod det grundlæggende ønske om absolut gennemsigtighed og let aflæsbar struktur i de dødes rige. Først kom i starten af 1800-tallet ind-

flydelsen fra 1700-tallets uformelle havekunst, hvor kunstfærdige tiltag med stier udlagt efter serpentinens overraskende forløb og en nøje koreograferet tillempning af de organiske vækster skulle imødekomme datidens forestilling om en nærhed til den skinbarlige natur, der var derude et sted.

Bag al denne tilfældighed herskede dog stadig en nøje eksekveret orden takket være anlægsfolkets omhu. Under jorden var der styr på, hvem der lå hvor og hvor længe. Samme form for efterlevelse af et stramt om end usynligt ordningsprincip gjorde sig gældende på de mange anonyme fællesgrave, der dukkede op på kirkegårdene ind i det 20. århundrede. For den almindelige besøgende var et ubrudt græstæppe med en enkelt udsmykning og et område til blomster og kranse, men nedenunder var den sirlige aftegning af et kvadratsystem, hvor hver urne beboede sit lille firkantede felt. Også de var på sin vis en markant udfordring af kirkegårdens kirkegårdsagtighed, det kunne jo lige så vel have været et offentligt parkanlæg.

Høsterkøb Skovkirkegård.
Foto: Anne-Louise Sommer.

Skov – eller skovimitation?

Op igennem det 20. århundrede har nogle havearkitekter og anlægsgartnere forsøgt at nytænke de æstetiske og anlægsmæssige udfordringer, som kremeringens udbredelse og miniaturegravstederne henholdsvis de store fællesgraves tilsvarende fremkomst, har medført. De har ikke været mange, og en central skikkelse har været G. N. Brandt. Et af de mere sjældne tiltag, som også G. N. Brandt i samarbejde med skovrider A. Holten stod bag, er Høsterkøb Skovkirkegård i Rudersdal Kommune, der blev indviet i 1933. I Danmark er den enestående, men denne særlige kirkegårdstype kendes i centraleuropæisk og især tysk sammenhæng fra sidste del af 1800-tallet ligesom Skovkirkegården i Enskede ved Stockholm, der blev anlagt over en lang periode fra 1913, er et unikt nordisk fortilfælde.

I sidste halvdel af det 20. århundrede, og ikke mindst i de seneste tiår, er der kommet skovafsnit på de fleste større kirkegårde rundt om i landet. Der kan gives flere forklaringer på dette, og formentlig skal det ses som en respons på de udfordringer til det miniaturiserede gravsted som kremeringen introducerede stiller til kirkegårdsanlægget kombineret med en generelt ændret holdning døden og en stigende opmærksomhed på et skovimiterende anlægs fordele.

Ordet skovimiterende er bevidst valgt, for det er dét skovafsnittene på de fleste kirkegårde er. En birkelund eller i sjældnere tilfælde et lille område beplantet med stedsegrønne græner, gør det ud for 'en skov'.

Under en mindre ansamling af træer, der i modsætning til flertallet af kirkegårdens vækster får lov til at udvikle sig og vokse i overensstemmelse med de naturlige vækstpotentialer, anlægges så gravstederne spredt efter et ofte tilsyneladende tilfældigt princip. Ved træstammens fod eller i det mere vildtvoksende bunddække. Det siger sig selv, at det er lettere at styre urnegravens formindskede format i modsætning til det omfangsrige kistegravsted – og disse skovafsnit er ofte klausulerede og forbeholdt urnegravsteder.

At Høsterkøb Kirkegård i denne sammenhæng er enestående skyldes flere forhold. Dels er den et meget tidligt dansk eksempel på en skovkirkegård. Derudover kommer, at den er anlagt i en eksisterende skov med fuldvoksne, høje bøgetræer og at den ikke direkte hænger sammen med en traditionel dansk kirkegård.

Processen frem mod anlæggelsen af Høsterkøb Kirkegård var kort. Fra der på et sognerådsmøde juni 1930 blev påpeget

nødvendigheden af en udvidelse af sognets eksisterende kirkegårde frem til, at der december samme år udtryktes ønske om anlæg af kirkegård ved Høsterkøb Kirke og derfra til september 1931, hvor Sognerådet købte 1,5 ha af den tilgrænsende Frihedsskov til brug for kommunal kirkegård, gik der kun godt og vel et år.

Hurtigt derefter blev kirkegården indviet, og kiste- og urnegravsteder blev anlagt i skovbunden. Den mest markante menneskelige indgriben i den oprindelige skov blev de nyanlagte stier og gangsystemer, der lettede orienteringen på området. De diskret markerede gravsteder måtte ikke benytte sig af kirkegårdskulturens velkendte bestanddele så som indgangssøjler, trædesten, belægning, perlegrus eller bænke, og kravet om at gravmæler ikke måtte udformes i polerede og slebne sten bidrog til sammen med intensionen om at mindske koncentrationen af gravsteder, til et helhedsindtryk af uberørthed. Gravstederne måtte kun i begrænset omfang prydes med beplantning, og da kun med de arter, der naturligt er hjemmehørende i bøgeskov.

I dag, 75 år efter anlæggelsen, fremstår Høsterkøb Kirkegård i overensstemmelse med de oprindelige intentioner og er et unikt vidnesbyrd om en sjældent set løsning i den danske kirkegårdskultur.

Fra Høsterkøb Kirkegård er der for så vidt ikke så langt til *Løvfald*-konceptet.

På initiativ af en række privat personer med erklæret kristent livsgrundlag har der siden 2004 været arbejdet på at etablere det lovgivningsmæssige grundlag for etableringen af en såkaldt Løvfaldsskov. Hvad der i første omgang stødte på politisk modstand, er siden hen blevet muliggjort ved en Folketingsbeslutning (29. maj 2007) og en efterfølgende ændring af begravelsesloven fra 1975, der formentlig vil være på plads inden længe. I den oprindelige ansøgning blev der søgt om tilladelse til at nedsætte urner i de danske skove, således at muligheden for valg af begravelsessted ikke længere var begrænset til askenedsættelse på folkekirkelige kirkegårde eller askespredning over åbent hav.

På nuværende tidspunkt ligger det fast, at der ikke vil blive tale om kistebegravelser, men kun urnenedsættelser og at valget af en sådan løsning skal være et alternativ til de traditionelle kirkegårde åbent for alle uanset trosfælle og kulturelle tilhørsforhold i øvrigt.

Det ligger også fast, at det ikke er et samarbejde Statsskovene ønsker at indgå i, men at det forbeholdes private og kommunale skove. Hvad der stadig står til forhandling er de nærme-

re regler for afmærkning af disse områder i skoven samt om der skal etableres særlige regler for hvad en skov med naturgravpladser i øvrigt må bruges til.

Til forskel fra Høsterkøb Kirkegård, der også har den oprindelige fredskov som sin ramme, lægger *Løvfald* i sit oplæg ikke op til, at gravsteder kan markeres individuelt. I stedet for opfattes skovens træer som gravtræer, der kan huse op til 6 gravsteder/urner. Der opereres med to typer: De såkaldte 'familietræer', der svarer til det traditionelle familiegravsted og 'fællestræer', der er samlingspunktet for op til 6 ikke relaterede urner. Træerne markeres diskret med bogstavkode, så de kan identificeres, men ellers afsløres det ikke, hvem der har fundet sit sidste hvilested netop her. Et køb af et udvalgt og ledigt familietræ, eller plads under et træ, giver ret til gravpladsen i 60 år, og sikrer i den periode træet mod fældning. Umiddelbart efter bisættelsesceremonien kan båretter og kranser placeres ved træet, men derefter vender stedet tilbage til den oprindelige naturlige cyklus uden menneskelig indgriben, og bliver atter del af fredskoven. Og hermed er vi nok så langt fra den traditionelle danske kirkegård og dens *kirkegårdsagtighed*, som vi kan komme.

Steder og ikke-steder

Døden skal have et sted, siger man. Men hvordan et sted lader sig definere afhænger blandt andet af historisk kontekst og kulturelt tilhørsforhold. Man kan i dag generelt set tale om en overgang fra *locus stabilitas* til *locus fluxus*.

Gravmæle på Høsterkøb Skovkirkegård.
Foto: Anne-Louise Sommer.

På kirkegårdens område kan dette spores fra det mest pragmatiske og konkrete: Nemlig spørgsmålet om hvor lang fredningstid gravstederne har, til det mere overordnede med spørgsmålet om hvorvidt døden overhovedet skal have et fysisk tilhørsforhold. Skal en kirkegård være fysisk? Eller kan den befinde sig i cyberspace? Skal de efterladte besøge et gravsted, der lader sig lokalisere på et konkret sted? Eller skal der være ubegrænset adgang for de efterladte til, når som helst de måtte være online og ønske det, at besøge et virtuelt sted, hvor minder om afdøde kan deles med alt lige fra de nære slægtninge og venner til det store globale og anonyme www-fællesskab?

Det er en velkendt sag, at den traditionelle landsbykirkegård med familiegravstedet, hvor generation efter generation ligger side om side, er blevet kraftigt udfordret igennem de sidste hundrede år. Forklaringer er mange. Almindeligvis nævnes både de ændrede familiestrukturer, hvor skilsmisser og nye ægteskaber hastigt afløser hinanden, og den øgede mobilitet, der karakteriserer det moderne liv, hvor folk flytter mellem byer, landsdele og lande, som gangbare forklaringer.

Og det er også oplagt, at det traditionelle familiegravsted giver mest mening, når familiestrukturerne er stabile og folk i øvrigt bor, hvor de er født, livet igennem. Det er en kontinuitet i det levende liv, der passende finder sin pendant i kirkegårdens stedlige stabilitet. Men der kan også gives en mere overordnet forklaring, der begrundes i menneskets historisk skiftende forankring i forhold til rum og sted, nemlig at *steder* ikke er rumlige kategorier, der er givet én gang for alle.

Hvad rummet angår, og opfattelsen af rum, betegner supermoderniteten et skift fra steder til ikke-steder. Hvor stedet er 'det antropologiske sted', der med den franske sociolog og antropolog Marcel Mauss blev bestemt som en kultur, der kan lokaliseres i tid og sted, lader ikke-stedet sig ikke karakterisere som en stabil størrelse. Ikke-steder er transitsteder, som vi kender det fra lufthavne, motorveje og shopping malls. Og det er steder, der ikke har en lang historie bag sig, en veludviklet identitet eller evnen til at danne ramme om sociale relationer.

Ikke-stederne defineres gennem sproget og gennem tegn. Gennem den korte besked trafiktavlen giver den kørende om, hvor den næste motorvejsudfletning fører hen, hvilke varegrupper der findes i supermarkedets labyrintiske gangsystem eller hvilken afgang man gør klar til ved gaten i lufthavnen.

Selve forskellen mellem steder og ikke-steder tilbagefører

antropologen Marc Augé til forskellen mellem sted og rum. Hvor rummet er det abstrakte, er stedet konkret. Man kan sige, at sted er rum, der er gjort nærværende, specifikt. Sted er rum, der er gjort til en lokalitet, der besidder særegne kvaliteter.

Heroverfor står den traditionelle kirkegård, der på én gang er karakteriseret ved en given betydning af såvel tid som rum, der samtidig kommer til udtryk i en abstrakt kompleksitet. Kirkegården er i tid, den er et produkt af tidens gang forstået som en fremadskridende kronologi, og den bærer et 'før', et 'nu' og et 'i fremtiden' i sig, der nok rummer en både konkret og metafysisk dimension, men som på trods af dette, er på en særdeles håndgribelig måde.

Samme kompleksitet genfinder vi i kirkegårdens forhold til rummet. Kirkegården er det konkrete, lokaliserbare fysiske sted, der lader sig opsøge eller indtegne på et kort. På samme tid som kirkegårdens rum er udtryk for nærvær, peger det frem mod – og repræsenterer - det fraværende, det der ikke længere er. Det er rum ladet med betydning, og det rummer en ureducerbar tvetydighed, som karakteriseres af den franske idehistoriker Michel Foucaults begreb om heterotopier, der er steder, der både er og ikke-er.

Forest Lawn Memorial Park, Glendale, Los Angeles indviet 1917.
Foto: Anne-Louise Sommer.

Diskussionen af sted overfor ikke-sted, og af rum i forhold til sted, har en høj grad af relevans i forhold til vor tids kirkegårde og i forhold til den generelle udbredelse af kremering. Tim Flohr Sørensen har argumenteret overbevisende for den direkte kobling mellem kremeringens popularitet og tendensen i retning af en nedtoning af betydningen af et konkret lokaliserbart og personliggjort gravsted, i og med at "kremeringen omsætter [...] på meget kort tid liget til en fuldstændig forandret materialitet, som ikke længere kan forenes med ideen om det kropslige og fysiske tilstedeværende menneske." (p. 24). Forsvinder forestillingen om det menneskelige nærvær i håndgribelig fysisk forstand - krop under muld - forsvinder måske også drømmen om *locus stabilitas* i form af et traditionelt gravsted. Et stabilt sted hvor der er knyttet rumlige bånd mellem den afdøde og sørgende efterladte (ibid).

Mariebjerg Kirkegård, sydlige Urnedal.
Foto: Anne-Louise Sommer.

Der tales generelt meget om intimitetens eksponering i vores kultur i bred forstand og i kirkegårdskulturen i almindelig-

hed. En af tidens tendenser går i retning af at bruge kirkegården på en ny måde som begravelsessted. Kirkegårdsledere, præster og bedemænd kan fortælle, at flere og flere formulerer ønsker om, hvordan egen begravelse skal foregå, og at ønsket om at blive stedt til hvile i den anonyme fællesgrav er i kraftigt aftagende.

Med til at have et individuelt gravsted hører selvsagt vedligeholdelse af samme, og selv om de fleste betaler sig til kirkegårdens standardtilbud om pynt og pleje, er der tydeligvis flere og flere, der også selv bidrager med forskellige indslag. Det er ikke længere begrænset til særlige blomsterudsmykninger og kranse, men inkluderer alt lige fra lygter med levende lys på graven til mosbamser, legetøj (på børnegrave) og personlige tilkendegivelser som tegninger, breve og pynt. Fælles for disse nye måder at mindes på er, at de er temporære. De er flygtige og forbigående, og kan ubesværet udskiftes med andre. Der findes mange måder at udtrykke sorgen på, og det medie, der vælges, kan let tilpasses de efterladedes behov og afspejle det stadie i sorgprocessen, de netop nu

Mariebjerg Kirkegård, sydlige Urnedal.
Foto: Anne-Louise Sommer.

befinder sig i (Sommer 2007b).

Man kan se disse iagttagelser som noget, der bevæger sig i en helt anden retning og i forhold hertil danner Løvfald-konceptet, med sin nedtoning af enhver form for reference til noget privat, en antitese.

Begge poler i spekteret afspejler dog noget tidstypisk og er vidnesbyrd om, at kirkegårdskultur, som alt andet i den levende kultur, aldrig lader sig sætte på en entydig formel.

Litteratur:

Auge, Marc (1995): *Non Places – Introduction to an anthropology of supermodernity*, London – New York: Verso

Høsterkøb Kirkegård – Særlige bestemmelser (2004), Vej og Park, Birkerød Kommune

Løvfald – Skovbisættelser i Danmark (2005). Skrivelse til Kirkeminister Bertel Haarder dateret 8. april 2005 (lokaliseret på: www.folketinget.dk/samling/20051/alm-del/KIU/Bilag/31/242374.PDF d. 10. oktober 2007)

Sommer, Anne-Louise (2006): "Den moderne død. Etik og æstetik" in Westergaard, E. et al. (red.) *Kirkegårdskultur 2006*, Jelling: Forening for Kirkegårdskultur

Sommer, Anne-Louise (2007a) "Død og iscenesættelser i en flygtig tid" in *Helios – Danske Bedemænd i Centrum. Tid og rum til samtale om døden* pp. 35-40

Sommer, Anne-Louise (2007b) "*Locus Fluxus* og Dødens Rum – Senmodernitetens kirkegårde under forandring" in Jacobsen, Michael Hviid og M. Haakonsen (red.) *Memento Mori*, Odense: Syddansk Universitet (in print)

Sørensen, Tim Flohr (2007) "Verdenshistoriens puls og det sidste hvilested – den moderne ligbrændings mentalitetshistorie" in *Helios – Danske Bedemænd i Centrum. Tid og rum til samtale om døden* pp. 21-26